

Csányi Gergely

„Barátnő-feeling”

A szexuális cselekvők eldologiasodásának komplexitása a prostitúcióban

Szexmunka autonomista marxista szempontból

Katona Noémi a fizetett szexuális szolgáltatások körüli nemzetközi és magyar akadémiai és politikai vitát *bináris*ként írja le.¹ Két egymással antagonisztikusan szemben álló pozíciót azonosít: az abolicionistát, illetve a szexmunkásjogokért (SWR – *sex workers’ rights*) küzdőt. Az abolicionista pozícióban lévők a prostitúciót alapvetően a radikális feminista elméleti keretre² építve, a patriarchátus és a nők elleni erőszak megnyilvánulásának tekintik, míg az SWR pozícióban lévők a „szexmunkások” jogaiért és a szexmunkások stigmatizációja ellen küzdenek. Az abolicionisták érvelése szerint a prostitúció és a pornográfia a nemi erőszak, illetve a nők tárgyiasításának egy formája és a patriarchátus fenntartásának alapvető eszköze, így semmilyen formája nem etikus.³ Ezzel szemben az SWR-aktivisták a prostitúció „kifehéritése” mellett érvelnek. Eme érvelés szerint a prostitúcióval a kényszerprostitúció, a rendőri túlkapások és a stigmatizáció a probléma, így a prostitúció teljes legalizálásával, destigmatizálásával és a „szexmunkások” jogbiztonságával, illetve a kényszerprostitúció megszüntetésével a szexmunkát ugyanolyan munkává lehet tenni, mint bármely más munkát.⁴ Mindkét pozícióhoz kiterjedt mozgalom, intézményrendszer és hálózat tartozik, melyekben igyekeznek befolyásolni a különböző nemzetállamok és a nemzetközi szervezetek szakpolitikáját. Az Európai Női Lobb (EWL – *European*

1 KATONA 2020.

2 Lásd. pl. DWORKIN – MACKINNON 1988; DWORKIN – MACKINNON 1997; MACKINNON 1989.

3 KATONA 2020. 143–144.

4 KATONA 2020. 144–146.

Women’s Lobby) – az európai nőjogi civil szervezetek legnagyobb ernyőszervezete – például abolicionista lobbitevékenységet folytat. Az Egyesült Államokban működő érdekvédelmi hálózatok, mint az 1980-as években alapított *International Committee for Prostitutes’ Rights (ICPR)* és az 1998-ban alapított *Global Network of Sex Work Projects (NSWP)*, döntő szerepet játszottak a szexmunkás-mozgalom nemzetközivé válásában és meggyökeresedésében Európában. Az *International Committee on the Rights of Sex Workers in Europe (ICRSE)* 2004-ben alakult, és aktívan részt vesz a szexmunkások szervezeti számára kulcsfontosságú érdekvédelem eszközök kidolgozásában.⁵ Magyarországon elsősorban a 2000-ben alakult *Szexmunkások Érdekvédelmi Egyesülete (SZEXE)* képviseli markánsan az SWR-álláspontot. Ezzel szemben az abolicionista álláspontot képviseli többek között a *Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen (NANE)*. Az *Amnesty International* 2015-ben jelentette be, hogy szorgalmazza a szexmunka dekriminalizációját, mely döntés a nemzetközi aktivista szintéren és a magyarországi feminista közegben egyaránt tiltakozást váltott ki.⁶

A szakpolitikák szintjén három modellt szokás elkülöníteni:⁷ 1. az USA-modellt, melyben a prostituáltat és a klienst is büntetik; 2. a jellemzően abolicionista feminista szervezetek lobbitevékenységére irányuló svéd modellt, mely csak a klienst bünteti; és 3. az úgynevezett holland modellt, melyre az SWR-irányzat lobbitevékenysége irányul, és amely elismeri a szexuális szolgáltatásokat nyújtókat „szexmunkásként”, jogilag élesen elkülönítve ezt a prostitúció illegális formáitól (gyermek- és fiatalkorúak prostitúciója, emberkereskedelem, kényszerprostitúció). Ez utóbbi pozíció a szexmunkát szabályozó részletszabályozás kidolgozását a helyi jogalkotásra jogosult szervek hatáskörébe utalja.⁸ A két – persze önmagukban is heterogén – érvrendszer mögött különböző előfeltevések húzódnak meg a szexről, a testről és a munkáról. Ahogy DÉS Fanni írja, a szex árulása a test árulása, mivel a szex nem leválasztható a testről.⁹ Bárkinek azonban, aki olvasta Marxot, rögtön eszébe kell jusson, hogy bármely bér munka a munkaerő árulása, illetve semmilyen munkaerő nem leválasztható a testről, amely annak generatív potenciálja. Így DÉS érvelése szerint végeredményben minden munka a „test árulása”, tehát eszerint nincs különbség a bér munka és a rabszolgamunka között – noha ez ellentmondana a történeti tapasztalatnak. Ezzel szemben például MacKinnon homológiát állít fel a munkaerő és a szexualitás között.¹⁰ Megítélése szerint a patriarchátusban a szexre való képesség az, ami a kapitalizmusban a munkaerőnek feleltethető meg, ezért a feminizmus célja a kizsákmányoló *szexuális viszonyok* eltörlése, míg a marxizmusé a kizsákmányoló *munkaviszonyok* eltörlése. De az biztosnak tűnik, hogy a szexre való képességet, pontosabban az arra való képességet, hogy az ember szexuális izgalmat, vágyat, gyönyört váltson

5 KATONA 2020. 145.

6 BARNA – CSÁNYI – GAGYI – GERŐCS 2018. 256.

7 PODOLETZ 2015. 98–110.

8 PODOLETZ 2015. 104.

9 DÉS 2018. 188.

10 MACKINNON 1982.

ki egy másik emberből, a radikális feministák és velük együtt az abolicionista mozgalom inherensen különbözőnek látja az általános ételemben vett „munkaerőtől”. Ezzel szemben a feminista mozgalmak SWR-irányzata a különbséget nem látja inherensnek, és érvelésük szerint a társadalmilag konstruált erkölcs és intézményrendszer (bűnözői hálózatok, jogalkotás és -érvényesítés stb.) termelik újra az éles megkülönböztetést szexmunka és egyéb munkaformák között.

Figyelemre méltó, hogy Katona Noémi és Dés Fanni is az SWR-irányzatnál tárgyalja a szocialista, illetve marxista feministák törekvéseit.¹¹ Teszik ezt annak ellenére, hogy a 20. század első felében a baloldalon egyértelmű konszenzus volt arra vonatkozóan, hogy a prostitúció az elnyomás és az osztálytársadalom egyik legszörnyűbb kifejeződési formája, és hogy egy szocialista társadalomban a prostitúciónak nincs helye.¹² Ugyanakkor, az itt felsorolt szerzők között többé-kevésbé abban is egyetértés volt megfigyelhető, hogy a kommunista mozgalom sikerével és a proletárforradalommal az elnyomó genderviszonyok, az érdekházasság és a prostitúció mintegy maguktól megszűnnek.

Miután a „nyugati” marxizmus szembesült a tapasztalattal, hogy a kapitalizmus válságtendenciái nem vezettek forradalomhoz „Nyugaton”, egész saját elméleti apparátusát aköré a kérdés köré építette fel, hogy miért maradt el a forradalom, illetve hogy lehetséges-e még egyáltalán a bekövetkezése.¹³ Ugyanakkor e szerzők azzal is szembesültek, hogy „a mexikói és a kínai forradalomtól kezdve az elmúlt évszázad leginkább rendszerellenes (és antikapitalista) küzdelmeit nem kizárólag vagy nem elsősorban a bérmunkások, Marx tervezett forradalmi szubjektumai vívták, hanem a vidéki, bennszülött, gyarmatellenes, apartheidellenes és feminista mozgalmak”.¹⁴ Így az egyik erős tendencia a nyugati marxizmus történetében az ideológiakritika újraértelmezése volt, a másik pedig a forradalom szubjektumának újraértelmezése. A „nyugati” marxisták az 1960-as évek globális mozgalmi hullámának nyomán azt tapasztalták, hogy nem a Marx által elképzelt forradalmi szubjektum – azaz az értéktermelő, munkájától elidegenített gyári munkásság – vívja a legsikeresebb harcokat a tőke és az imperializmus ellen; sokkal inkább az antikolonialista, rassz vagy gender alapján szerveződő mozgalmak, a parasztok vagy éppen a diákság mozgalmai. Franz Fanon például a nyomornegyedekben élő városi lumpenproletariátusban látta az antikapitalista és antiimperialista mozgalmak legígéretesebb forradalmi szubjektumát.¹⁵ Ezeknek az elméleti irányzatoknak és mozgalmi hullámoknak a hatása alatt állt az 1960-as évek olasz munkásmozgalma, az *operaismo*, és annak elméleti kerete, az autonomista marxizmus.¹⁶ Az *operaismo* politikai céljai közé tartozott, hogy újraértelmezze a munkásosztály és a forradalmi szubjektum fogalmait, ezáltal a forradalom gyújtópontját – legalábbis potenciálisan – kimozdítsa a gyárból. Az

11 KATONA 2020. 146; DÉS 2018. 188.

12 Lásd. pl. ENGELS 1970; BEBEL 1928; LENIN 1967; KOLLONTAI 1921; REICH 1983.

13 KISS 2018.

14 FEDERICI 2012. 92.

15 FANON 1963.

16 SACKS 2019. 156.

autonomista marxisták, leginkább pedig az autonomista feministák (*Lotta Feminista*) amellet érveltek, hogy felesleges a termelő és nem-termelő munkások megkülönböztetése, mert közvetve vagy közvetlenül minden munka értéktöbbletet termel a tőkének, így minden munkás a forradalom potenciális szubjektuma. Amikor az autonomista feministák és később a rájuk támaszkodó szerzők amellet érveltek, hogy a háziasszony munkája is hozzájárul az értéktöbblet-hez, annak azért volt politikai súlya, mert ez azt is implikálta, hogy a háziasszony potenciálisan a forradalom szubjektuma,¹⁷ és hogy a háztartás is lehet a forradalom gyújtópontja.¹⁸

Ennélfogva az autonomista feminista diskurzus célja nem az volt, hogy a szexuális szolgáltatást nyújtókat azért ismerje el szexmunkásként, mert alapjában véve a szexuális szolgáltatások adás-vételét etikusnak találta. Ehelyett arra mutattak rá, hogy a prostituáltak *munkát végeznek, értéktöbbletet termelnek* a tőkének, tehát *kizsákmányoltak*, a munkásosztály tagjai, azaz potenciális forradalmi szubjektumok. Leopoldina Fortunati komplex elemzése az (absztrakt) férfi bér-munkás, a háziasszony, a prostituált és a tőke viszonyáról a rendszerellenes mozgalmak lehetőségterének feltérképezésére irányult:

A kapitalista férfi-nő viszony nem egyének viszonya, hanem termelési viszony, olyan csere, amely a nők és a tőke között zajlik a férfiak közvetítésével. Ez egy rendkívül összetett viszony, amely a kettősségen keresztül működik, a formális megjelenés és a valós működés szembeállításán keresztül. Bonyolultsága nyilvánvalóan tükröződik a cserében, amelynek két arca van. Egyrészt a változó tőke és a házimunka közötti csere, másrészt a változó tőke és a prostitúciós munka közötti csere. És a maga részéről kettős jelleget ölt, formális szinten a férfi munkás bére és a női munkás házimunka vagy prostitúciós munka közötti csereként jelenik meg, míg a valóságban a változó tőke és a házimunka, azaz a tőke és a női munkás közötti csere, amelyet a férfi munkás közvetít.¹⁹

Tehát amikor Fortunati a prostituáltat munkásnak, „szexmunkásnak” nevezi, nem tagadja speciális pozícióját, mely inherensen különbözik a bér munkásától, de a komplex tőke-munka viszonyrendszer részeként tárgyalja, tehát munkásként, proletárként.

Marx az elidegenedésről szóló nézeteit két olyan kéziratában fejtette ki (*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből; Grundrisse*),²⁰ melyeket az 1930-as évekig nem adtak ki. E kéziratok tanúsága szerint a munkásosztály alapvetően munkájának termékétől elidegenített osztály. „A gyakorlati emberi tevékenység, a munka elidegenülésének aktusát két tekintetben vettük szemügyre. 1. A munkásnak a *munka termékéhez* mint idegen és fölötte hatalommal bíró tárgyhoz való

17 Lásd pl. FORTUNATI 1981; VON WERLHOF 1984; HARVIE 2005; SACKS 2019.

18 FEDERICI 2012.

19 FORTUNATI 1981. 33.

20 MARX 1977; MARX 1972.

viszonya. 2. A munkának a *termelés aktusához* való viszonya a *munkán belül*.²¹ Az elidegenedés tehát nem egyszerűen a munkaerő tárgyiasulása, hanem a munkaerőnek egy olyan tárggyá válása, mely fölött az adott termelési viszonyoknak köszönhetően a munkásnak nincs hatalma, sőt, szemben áll vele. A munkaerő áruformát ölt, ezáltal olyan viszonyt reprodukál, mely a munkás érdekei ellen való.²² Ahogy Marx világosan kifejti:

Mint ahogy saját termelését a maga megvalótlanulásává, a maga büntetésévé, mint ahogy saját termékét veszteséggé, egy olyan terméké teszi, amely nem övé, ugyanúgy létrehozza annak, aki nem termel, a termelés és a termék feletti uralmát. Mint ahogy magától elidegeníti a saját tevékenységét, ugyanúgy az idegen sajátjává teszi annak nem saját tevékenységét. [...] Tehát az elidegenült, külsővé-idegenné vált munka által a munkás létrehozza a munkától idegen és azon kívül álló embernek e munkához való viszonyát. A munkásnak a munkához való viszonya létrehozza a tőkésnek [...] a munkához való viszonyát. A magántulajdon tehát a terméke, az eredménye, a szükségszerű következménye a külsővé-idegenné vált munkának, a munkás külsőleges viszonyának a természethez és önmagához.²³

Ha elfogadjuk, hogy a munkásosztály elsősorban elidegenedett osztály, mert leg-alapvetőbb jellemzője, hogy munkájának terméke tőle idegen, vele szemben áll, továbbá elfogadjuk, hogy a háziasszony és a prostituált a munkásosztály része, akkor felvetődik a kérdés, hogy a közvetetten kizsákmányolt, nem közvetlenül tőke-munka viszonyban elsajátított értéket termelő munkások munkája elidegenedik-e, és ha igen, hogyan. Itt érdemes Lukács György eldologiasodás-elméletéhez fordulni, mely annak magyarázatára irányult, hogy a nem közvetlen tőke-munka viszonyok hogyan vetik alá magukat a kapitalista termelés logikájának.²⁴

Prostitúció és eldologiasodás

Lukács az eldologiasodás fogalmát annak a jelenségnek a leírására használja, hogy a munkás csak mint munkaerejének dologi hordozója lép be a termelés racionálisan kalkulálható rendszerébe, ezáltal a kalkulációt végző tőkés számára eltűnik az emberi munkaerő kitüntetett szerepe: a termelés kizárólagos logikája a kiszámítható profitabilitás lesz. Az emberi munkaerő egyenértékű és helyettesíthetővé válik a nem emberi termelőerővel, a munkás számára pedig saját munkaereje úgy tűnik fel, mint amit birtokol, nem úgy, mint ami ő maga. Ahogy Márkus György Lukács elméletét a tőke szempontjából összefoglalja:

21 MARX 1977. 86.

22 CSÁNYI 2023. 59.

23 MARX 1977. 91.

24 ARATO 1972. 33; MÁRKUS 1982. 158; CSÁNYI 2023. 66.

A munkafolyamaton belül megszűnik az emberi munka által hozzáadott érték megkülönböztetett státusa: ahogy a termelés kizárólagos logikájává a profitabilitás lesz, a munkás beleolvad a technikai környezetbe, melyet korlátok nélkül a hatékonyság szolgálatába lehet állítani. A tőkefelhalmozás totálissá váló piaci logikáját ilyenformán a munkafolyamat technikai formát öltő kényszerei közvetítik a munkások számára, természeti szükségszerűségként tüntetve fel az elidegenítő termelési viszonyokat. Ahogy a tőke kizárólagos felügyeletet gyakorol a munkafolyamatok felett, a technikai szempontok pedig a munkavégzés felett, úgy válik „dologgá” a munkás.²⁵

Illetve ahogy Lukács maga foglalja össze elméletét a munkás szempontjából:

[A munkás] az egyetlen birtokában levő áruját [a munkaerejét] eladja, beilleszti azt (és mivel ez az áru saját fizikai értelemben vett személyétől elválaszthatatlan: saját magát) egy mechanikussá-racionálissá tett részfolyamatba, amelyet közvetlenül készen, zárt egészként és beavatkozása nélkül is működésben talál, amelybe ő maga csak absztrakt mennyiségre redukált számként, mechanizált és racionalizált részszerzőként illesztődik bele.²⁶

Lukács elsősorban azért fordul Max Webernek²⁷ a formális racionalizációra vonatkozó elemzéseihez,²⁸ hogy magyarázza azt, hogy az elidegenedés nem a bér-munkás partikuláris tapasztalata, hanem a kapitalizmus osztályhelyzettől független, általános tapasztalata. „Lukács összeolvasztja a marxi absztrakt munkát a weberi formális racionalitással, amely a modern tudomány és az ipari modernizáció (kapitalizmus) a kalkuláción és kvantifikálhatóságon nyugvó ésszerűsége.”²⁹ A társadalom minden szférája racionalizálódik, kalkulálhatóvá válik, ami egyrészt előfeltétele a kapitalista termelésnek, másrészt, mivel a termelésben a munkaerő dologként jelenik meg, a termelés közvetlen terein kívül is az emberek dologként jelennek meg egymás és saját maguk számára – így a kalkuláción alapuló viláértelmezés a kapitalista körülmények között élő ember általános viláértelmezésévé és önértelmezésévé válik. „Ebben az értelemben az eldologiasodás sem korlátozódik kizárólag a gazdaság és a munka világára: a jogra, a politikára és általában a társas cselekvésekre egyre inkább igaz lesz az, hogy részkérdésekre fókuszáló technikai megoldásokat kínálnak.”³⁰ A tőke-munka viszonyban közvetlenül, a bér-munkán keresztül kizsákmányolt (elidegenített) munkás, a háziasszony és a prostituált pozíciójának megértéséhez kézenfekvőnek tűnik az eldologiasodás elméletéhez fordulni.

25 MÁRKUS 1982. 152–153.

26 LUKÁCS 1971. 444.

27 WEBER 1986.

28 Lásd erről ARATO 1972. 33.

29 ARATO 1972. 34.

30 ARATO 1972. 35.

Kajsa Ekis Ekman Lukács eldologiasodás-fogalmát használja a prostitúció leírására, azonban jelentősen félreérti Lukács koncepcióját.³¹ Ahogy írja: Lukács a *Történelem és osztálytudatban*³² „a kapitalizmusnak az emberre gyakorolt pszichológiai hatásait tárgyalja”³³ – ami az eldologiasodás fogalmának egy fájóan antimarxista olvasata. Ekman az eldologiasodás jelenségét pszichológiai jelenséggént értelmezi, így gyakorlatilag Lukács dialektikus érvelését ok-okozatíva redukálja. Ugyanakkor maga a feltevés, hogy a prostitúció kapitalista jelenségében és a kortárs szexiparban az eldologiasodás jelensége fejeződik ki, jól rezonál Fortunati elemzésére. Ahogyan az absztrakt munkás számára, aki a termelésben csak munkaerejének dologi hordozójává válik (és aki ezért munkaerejére úgy tekint, mint valami, amit birtokol, nem pedig úgy, mint valami, ami ő maga), úgy a bér munkás béréből megfizetett prostituált is csak szexualitásának dologi hordozójaként tűnik fel. Ekman elemzési keretének fő fogalma a *leválasztás*: a prostituált mintegy pszichológiai énvédő mechanizmusként a fizetett szexuális aktusban leválasztja testét és magát az aktust a *szelfjéről*. Ahogy Ekman idézi egy prostituálttal készült interjúból: „Furcsa, hogy az ember képes egy gesztust tenni, vagy elvégezni egy feladatot vagy házimunkát anélkül, hogy igazán részt venne benne. Ez az, ami megóvott attól, hogy túlságosan szenvedjek”.³⁴ Egy másik orosz prostituált arról számolt be, hogy elkezdte használni azt a nevet, amit a használók³⁵ ragasztottak rá, hogy ezzel is leválassza szubjektivitását az eldologiasító aktusokról:

Ezek a bolondok besétáltak a szalonba, és hülye vigyorral az arcukon kiabáltak: Natasa! [...] Eleinte furcsának találtam, hogy más néven szólítanak. De nagyon hamar elfogadtam, hogy ez a menekülésem. Amikor egyedül voltam a gondolataimban és az álmaimban, Marika voltam – kiszabadultam ebből a börtönből. De amikor egy férfival mentem, akkor ez a másik nő lettem, ez a Natasa nevű prostituált, aki hideg és halott volt bennem.³⁶

Aminek Ekman a pszichológiai oldalát tárgyalja, az az, amit Lukács „az áru öntudata”-ként ír le, tehát az a meghasonlottság, ahogy a szubjektum megéli saját objektum helyzetét.³⁷ „A kettős megjelenési forma nyilvánvalóan onnan ered, hogy a munkás számára a munkaidő nem csupán eladott árujának, a munkaerőnek objektumformája [...], hanem ugyanakkor szubjektumként, emberként való létezésének meghatározó egzisztenciaformája is”.³⁸ A könyv tanúsága szerint tehát a prostituált úgy lép be a számára idegen szexuális aktusba, amit a férfi

31 Vö. EKMAN 2013.

32 LUKÁCS 1971.

33 EKMAN 2013. 92.

34 EKMAN 2013. 99.

35 A prostituáltakkal való cserére szisztematikusan a „használat” szót fogom használni, a tőke és a prostitúciós munka közötti közvetítőkre pedig a „használó” szót, kifejezve az eldologiasító aktus valós természetét.

36 EKMAN 2013. 99.

37 LUKÁCS 1971. 448.

38 LUKÁCS 1971. 447.

bérmunkás bére ellentételez, hogy a folyamatról próbálja pszichológiai értelemben is leválasztani szubjektivitását. Nézzük meg ezt a jelenséget a használó férfi bérmunkás szempontjából!

A prostitúciókutatásban az egyik legnehezebben hozzáférhető kutatási terület, hogy mit gondolnak a kliensek a prostitúcióról és a prostituáltakról. Egy Németországban végzett interjú kutatás erre a módszertanilag nehezen megközelíthető területre irányult.³⁹ Bár a kutatás módszertanilag nem túl jól dokumentált, az interjúalanyok legnagyobb része utcán és bordélyokban használt prostituált. Az interjúkból egyértelműen kiderül, hogy az eldologiasodás jelensége folyamatosan megjelenik az interjúalanyok beszámolóiban: „Olyan, mintha 10 percre bérelnél egy testrészt.”⁴⁰ „Már nem annak látom a nőket, amik. Olyan sokakkal feküdtem már le, hogy számomra már csak tárgyak. Néha háromszor-négyszer is lefekszem ugyanazokkal a lányokkal, de aztán unalmassá válnak.”⁴¹ „Arra gondolsz, hogy mit és hogyan akarsz, és nem figyelsz arra, hogy a másik mit érez.”⁴² „Ez egy szolgáltatás. Szex pénzért. Az érzelmek 99%-a kizárva.”⁴³ „Számomra a prostituáltakkal való együttlét nem kapcsolat. Olyan, mint egy csésze kávé, ha végeztél vele, kidobod.”⁴⁴ „A prostitúció egy férfi kielégítésére szolgál. Érdekessé teszi a világot: változatosságot teremt, mint egy csemegeüzlet – rendelsz ezt, rendelsz azt.”⁴⁵ „A nő csak egy biológiai tárgy, ami a szolgáltatásokért pénzt kér.”⁴⁶ „Egy terméket vásároltam. Ők nem emberként léteztek. Ők csak kurvák voltak.”⁴⁷ Összességében tehát a prostituált úgy lép be a közvetett tőke viszonyba, melyet a férfi bérmunkás közvetít, mint arra való képességének dologi hordozója, hogy szexuális izgalmat és örömet váltson ki.

A következő részben egy másik, a prostitúcióval kapcsolatos jelenséget mutatok be.

A „barátnő-feeling”

Ebben a szakaszban nem célozom szisztematikus vagy akkurátus szociológiai módszertannal elemezni a bemutatott jelenséget; az alapvetően elméleti okfejtéshez elég annyit megmutatnom, hogy a jelenség *létezik*. Ez a prostitúcióhoz köthető társadalmi jelenség a „barátnő-feeling”. A csak illusztrációként vagy példaként felhasznált diskurzusrészletek egy olyan magyar honlapról származnak, amelyen lakásban dolgozó prostituáltakat értékelnek a használók. A honlapról két

39 FARLEY – KLEINE – NEUHAUS – McDOWELL – SCHULZ – NITSCHMANN 2020.

40 FARLEY – KLEINE – NEUHAUS – McDOWELL – SCHULZ – NITSCHMANN 2020. 5.

41 FARLEY – KLEINE – NEUHAUS – McDOWELL – SCHULZ – NITSCHMANN 2020. 35.

42 FARLEY – KLEINE – NEUHAUS – McDOWELL – SCHULZ – NITSCHMANN 2020. 36.

43 FARLEY – KLEINE – NEUHAUS – McDOWELL – SCHULZ – NITSCHMANN 2020. 36.

44 FARLEY – KLEINE – NEUHAUS – McDOWELL – SCHULZ – NITSCHMANN 2020. 36.

45 FARLEY – KLEINE – NEUHAUS – McDOWELL – SCHULZ – NITSCHMANN 2020. 36.

46 FARLEY – KLEINE – NEUHAUS – McDOWELL – SCHULZ – NITSCHMANN 2020. 36.

47 FARLEY – KLEINE – NEUHAUS – McDOWELL – SCHULZ – NITSCHMANN 2020. 39.

alkalommal gyűjtöttem idézeteket, mindkét alkalommal csak az elmúlt hét „beszámolóiból”. A honlapon olyan prostituáltak hirdetnek, akik jellemzően saját vagy bérelt lakásban fogadnak klienseket, ritkábban a kliens lakására mennek ki, akik aztán az aktus után beszámolót írhatnak a szolgáltatásként felfogott aktrusról. A beszámoló két formális és opcionálisan egy esszéisztikus részből áll. Az első formális részben likertskála-szerűen, ötfokozatú skálán osztályozhatják a kliensek a prostituáltat a következő szempontok szerint: „környezet”, „külső”, „hozáállás” és „technika”. A második formális részben a kliensek egy készletből olyan pozitív címkéket tudnak kiválasztani, mint „szép arcú”, „isteni francia”, „maximális diszkrécio”, „jó parkolás” és esetenként olyan negatív címkéket is, mint „TP” (*time pressure*, tehát az aktus siettetése), vagy „dohányzik” (tehát ha cigiszagú a lakás). Figyelemre méltó, hogy a pozitív címkék között szerepel a „barátnő-feeling” és a „nagyon kedves (SZT)” – a másodikban az SZT rövidítés a „szextündér” szóösszetételt jelenti. A beszámoló esszéisztikus része öt részre van bontva, és ezekben a pontokban a kliensek saját szavaikkal írhatják le a tranzakció egészét. Az öt rész: „kapcsolatfelvétel”, „lakás”, „külső”, „együttlét”, „elégedettség” és „ajánlás”. A „barátnő-feeling” kifejezés, illetve annak leírása az esszéisztikus beszámolóokban is többször előjön: „Abszolút barátnő-feelingem volt, az együttlét alatt le tudtam tenni a terheket és éreztem, hogy valakivel kellemes, minőségi időt tölthetek együtt.” „Szép... igazi barátnő-feeling! Minden jó... igazi barátnőnek való!” „Barátnő-feeling, nagyon, nagyon kedves lány.” „Igazi barátnő-feeling volt végig az együttöltött 1 órában.” „Szépen levetkőztettem ölelgettem simogattam sok nyelves puszi, igazi barátnős együttlétet kértem.” „Össze vagyunk már eléggé szokva. [...] Szeretkezés után mindig összebújunk. Nagyon finom, és érzéki nő. És ahogy simogatni tud, mintha a lelkemet dédelgetné. Ha barátnő-feelinget szeretnél, akkor Anna kiváló választás.” „Mindent megtesz, amit csak kérsz, nem finnyás, laza, nyitott, mint a barátnőd, csak Ő épp nem az.” „Fürdés után, szemben álltunk egymással, így vetkőzött le előttem, majd hozzám bújott és elkezdtünk csókolózni, nagyon jól, barátnősen csókol.”

Az úgynevezett barátnő-feeling mellett a beszámolóokban többször előjön a prostituáltak szubjektivitása: „Hozzáállás: Kedves és érezni hogy figyel rád.” „Egymásra figyelve nagyon kellemes szeretkezésben volt részem veled, amit remélem lesz még alkalmam megismételni.” Máshol a habitusa, mint például: „*Elégedettség és Ajánlás*: Zoé egy nagyon kedves és szépséges fiatal lány. Ártatlan bájával rabul ejtett, mosolya lenyűgöző.” Máshol pedig a szexuális aktuson túli szubjektivitásra tér ki a beszámoló írója: „*Elégedettség és Ajánlás*: Én először voltam ilyen helyen. De nem csalódtam. Köszönöm még egyszer hogy meghallgattál.”

Látható, hogy a németországi, legnagyobb részt utcán vagy bordélyházakban dolgozó prostituáltak klienseivel készített interjúrészletek, melyek elsősorban jól rezonáltak az eldologiasodás fogalmára, jelentősen eltérnek a főleg lakásokon dolgozó magyar prostituáltakról készült beszámoló szövegétől, melyek sokszor főleg a prostituáltak szubjektivitására, habitusára vagy a szexuális aktuson túl nyújtott kapcsolatra vonatkoznak.

A kettő különbségét a továbbiakban az eldologiasodás és az eltárgyasulás fogalmainak megkülönböztetésével kívánom jelölni.

Az eldologiasodás és a generatív testi potenciál

Marx az elidegenedés kapcsán amellezt érvel, hogy a munkás a kapitalista körülmények között azért elidegenedett, mert az „eleven munkaképesség objektív feltételei úgy vannak előfeltételezve, mint vele szemben önálló létezés, mint egy az eleven munkaképességtől megkülönböztetett és vele önállóan szemben álló szubjektum objektivitása”.⁴⁸ De Fortunati elemzése a háziasszonyról és a prostituáltól arra mutat rá, hogy a férfi bér munkás béréből fizetett háziasszony és prostituált közvetetten szintén a tőkéhez kapcsolódnak, ezáltal élettevékenységük szintén alárendelődik a tőkefelhalmozás logikájának.⁴⁹ E megállapítás az elidegenedés koncepciójának olyan újragondolását követeli meg, melynek központi fogalma nem az áru, hanem a munkaerő alávetése egy tőle (saját közvetlen reprodukciójától és örömétől) idegen logikának. A munkás munkaereje olyan cselekvési rendszer kényszerei között manifesztálódik, mely a végtelen tőkefelhalmozás és a tőkés viszonyok újratermelési logikájának van alávetve. Ebből a szemszögből nem az áru létrejötté az elidegenedés lényegi momentuma, hanem az árutermelés praxisa, amely úgy használja fel munkaerejét, hogy az nem közvetlenül a munkás reprodukcióját vagy örömét szolgálja, hanem egy olyan idegen célt, mely végső soron szemben áll az ő, és az övéi érdekeivel.

Bruff úgy fogalmaz, hogy a társadalmi gyakorlatok a *test generatív potenciáljai* által jöhetnek létre.⁵⁰ Az, ami kapitalista körülmények között eladható munkaerő, alapvetően egy potenciál a cselekvésre és a külvilág hatására, ezzel együtt pedig az életnek és e testi cselekvési potenciálnak a reprodukciójára. Amikor a munkás ezt a generatív testi potenciált egy általa nem kontrollált, sőt vele ellenséges viszonyrendszerben használja fel és annak logikája szerint reprodukálja, az végső soron maga az elidegenedés.

Amikor az egyik szubjektum számára a másik csak mint e testi potenciál egy bizonyos racionalitás szerint elképzelt hordozója tűnik fel, az az eldologiasodás, mely egyenesen következik az elidegenedésből. Az, hogy a tőke szempontjából az élet és a generatív testi potenciál reprodukciója a munkaerő reprodukciója, maga az eldologiasodás absztrakt meghatározása. De ez magában foglalja azt is, hogy a konkrét történeti szituációban a munkaerő reprodukciójának eldologiasodása is mindig konkrét. A munkaerő a generatív testi potenciálnak az a szegmense, mely a munkafolyamatban a racionális kalkuláció szerint lényeges a tőkefelhalmozás

48 MARX 1972. 70. Az eldologiasodás-fogalom általam nyújtott értelmezéséhez lásd: CsÁNYI 2023. különösen: 64–69.

49 FORTUNATI 1981. összefoglalóan lásd 33.

50 BRUFF 2013. 79.

szempontjából. A cukornádipari tőkés számára a munkás életének és generatív testi potenciáljának a reprodukciója csak a nádvágásra való képesség reprodukciója, mely épp annyira dologi, mint a nádszállításhoz használt gép benzinjének az utánpótlása.

Gondoskodás és szexualitás mint generatív testi potenciál

Az ember egyik evolúciós jellemzője, hogy gyermekkorra, az állatokéval ellentétben hosszan elnyúlik. Szemben például a legtöbb hüllővel, a fiatal emlős „gyámoltalanul”, önmagáról gondoskodni képtelenül jön a világra. Ugyanakkor e szakasz az embernél szokatlanul hosszú, jó pár évig is eltart. A gyermekkor első szakaszában a kisgyermeket jellemzően anyja szoptatja, de amikor fizikailag már képes egyedül enni, számtalan értelemben még mindig szülői vagy nevelői segítségre szorul. Marx többször utal rá, hogy a bérből a munkás – jellemzően – nemcsak saját munkaerőjét reprodukálja, hanem a következő generációs munkaerő-kínálatot is. De ahogy arra az autonomista feminista szerzők felhívják a figyelmet, a szükségletek kielégítése nem csak bérből történik, a háztartáson belül egyéb munkák is szükségleteket elégítenek ki. Mivel az embernek nincsenek etológiai értelemben vett ösztönei, és a környezete is jórészt szociokulturálisan meghatározott, így az abban való eligazodás, a veszélyek érzékelése, a jelentéshordozó szimbólumokkal való kommunikáció és a társas cselekvések szubjektív értelmezése évekig tartó tanulási folyamat eredménye, így a kisgyerek túléléséhez és jólétéhez sokrétű *gondoskodási munkára* van szükség. Ez a gondoskodási munka magában foglalja nemcsak a szűk értelemben vett fizikai szükségletek kielégítését, hanem a társas ingerek biztosítását is, tehát az intimitást.⁵¹ Gondoskodási munkának hívhatunk minden olyan munkát, mely közvetlenül valaki más szükségleteit elégíti ki. Ennélfogva azt mondhatjuk, hogy a gondoskodás általános emberi jellemző: nem metafizikai vagy idealista filozófiai antropológia értelemben, hanem az emberi test transzhistorikus valóságából fakadóan.

A gondoskodásra való képesség tehát ugyanúgy generatív testi potenciál, mint az általános értelemben vett „munkaerő”, a tárgyi környezetre való hatóképesség. Az ember evolúciós adottságaival potenciálisan képes arra, hogy saját szükségleteit háttérbe szorítsa vagy későbbre halassza, megértse, hogy a másoknak szükségletei vannak és kielégítse azokat. A komplex gondolkodásra és kommunikációra való képességtől kezdve a relatíve érzékeny modalitásokon át a visszafelé görbülő hüvelykujjakig sok minden képessé teszi az embert arra, hogy gondoskodjon a másikról. Az, hogy a gondoskodás általános emberi potenciál és praxis, azt is magába foglalja, hogy az ember képes felismerni a Másikat mint szubjektumot, akinek önálló szükségletei vannak. Tehát az ember számára a Másik tapasztalata

51 SPITZ 1945; MÉREI – V. BINÉT 1978. 23–31.

nem redukálható sem az önmaga tapasztalatára, sem egy általánosságra,⁵² hiszen a gondoskodáshoz a Másik önálló pillanatnyi szükségleteinek megértésére van szükség. A gondoskodás tehát általános emberi szükséglet és potenciál.

Az a képesség, hogy az ember a másik emberben szexuális vágyat keltsen, vagy szexuális örömet okozzon neki, szintén generatív testi potenciál, mivel az ember potenciálisan képes az egymás szükségleteit és vágyait figyelembe vevő ingercserére. Anélkül, hogy itt a szexualitás szociológiai és pszichoanalitikus komplexitását megkísérelném felvázolni, elég annyi, hogy a szexualitásra, vagyis a komplex szexuális ingerlésre vagy ingercserére való képesség összetett generatív testi potenciál, mely egyszerre gyökerezik az ember végtagjainak és nemi szerveinek szerkezetében, az érzékszerveinek fejlettségében és az intimitásra és mentalizációra való képességében.

Érzelmi munkás és szexmunkás mint eldologiasított munkás

Az érzelmi munka kifejezést Arlie Russell Hochschild azokra a munkaformákra használja, amelyek magukba foglalják, hogy a munkás érzelmeiket keltsen vagy nyomjon el magában, ráérezzen mások érzelmeire, alkalmazkodjon mások érzelmeihez vagy érzelmeiket váltson ki másokban.⁵³ Ezek a munkaformák – kereskedelem, szolgáltatások, gondoskodási munkák vagy sokszor a szexmunka – a munkás szubjektivitására építenek, még hozzá objektív, kalkulálható és racionális módon. Paradox módon ezek a munkások szubjektivitásuk dologi hordozójává válnak. David Harvey szerint a kapitalizmus története annak is a története, hogy miképp alakultak ki új, kreatív lehetőségek és módszerek arra, hogy az emberi test felhasználható legyen a „munkaképesség hordozójaként”. Ebben az értelemben a kapitalizmus egyúttal a „generatív testi potenciálok” elidegenítésének története. Ugyanakkor a munkamegosztás miatt „míg egyes feladatokhoz elegendő a »kiképzett gorilla«, másokhoz kreatív, felelős munkavállalókra van szükség”.⁵⁴ Mindez Lukácsnak is világos volt. Mint írja:

A „virtuóz” specialista azonban, aki objektivált és dologgá lett szellemi képességeit áruba bocsátja, nem csupán a társadalmi történet nézője lesz [...], hanem saját objektivált és dologivá lett képességeinek funkcionálásával kapcsolatosan is kontemplatív attitűdöt vesz fel. A leggroteszkebb módon ez a zsurnalizmusban nyilvánul meg, ahol maga a szubjektivitás, a tudás, a temperamentum, a kifejezőkészség lesz mind a „birtokos” személyiségétől, mind a feldolgozott tárgy materiális, konkrét lényegétől független, öntörvényűen működésbe hozott, absztrakt mechanizmussá.

52 Vö. HUSSERL 2000; MERLEAU-PONTY 2012; VERMES 2006.

53 HOCHSCHILD 1983. 7.

54 HARVEY 1998. 406.

Az újságírók „elvtelensége”, élményeik és meggyőződésük prostitúciója csupán a kapitalista eldologiasodás csúcspontjaként érthető meg.⁵⁵

Nem véletlenül hasonlítja e ponton Lukács az újságírókat prostituáltakhoz, mint a szubjektívációra való képesség eldologiasodásának másik példái.

Eltárgyasulás és eldologiasodás a prostitúcióban

Eldologiasodás tehát az, amikor a munkás csak mint a munkaformában éppen aktuálisan lényeges generatív testi potenciáljának, tehát munkaerejének hordozója jelenik meg. Ahogy Marx fogalmaz, a gyári munka „[a] munkást abnormissá nyomorítja, mert részletügyességét melegházszerűen érleli azáltal, hogy a termelő törekvések és képességek egész világát elnyomja benne, mint ahogy a La Plata álmokban csak azért vágják le az egész állatot, hogy bőrét vagy faggyúját megszerzzék”.⁵⁶ De nem csak a gyári munka ilyen: minden, a tőkefelhalmozás logikájának – közvetlenül vagy közvetetten – alávetett munkafolyamatban a munkás csak generatív testi potenciáljának azon szegmense dologi hordozójaként tűnik fel, mely a munkafolyamat szempontjából – racionális számítás után – lényegesnek bizonyul. Így az eldologiasodás nem feltétlenül jelent eltárgyasítást, de jelenthet. Az eldologiasítás éppen azt jelenti, hogy racionális kalkuláció szerint a munkás „kiképzett gorillaként” – vagy ahogy Harvey fogalmaz, „biorobotként” – beilleszthető a munkafolyamatba úgy, hogy a munkaszervezésben a szubjektivitása figyelmen kívül van hagyva, tárgyiasítva van, vagy beépíthető szubjektivitásának dologi hordozójaként, aki a tőkefelhalmozás érdekében megért, mentalizál, pszichésen ráhangolódik más szubjektumokra.

Fortunati absztrakt viszonyrendszere szerint a közvetetten kizsákmányolt munkások esetében is így van, csak ebben az esetben a férfi bér munkás önérdékű racionalitása számít. Az idézett német kutatásban a viszonyok jellemzően eltárgyasítók, a használók nem törődnek a prostituált nők szubjektivitásával, vágyaival, szenvedésével. Ahogy Levinas írja, az erőszak mindig bizonyos értelemben tárgyiasítást is magába foglal, mert az erőszak gyakorlatában a Másik szenvedése olyan alapvető testi tapasztalat, amelyet csak a másik tárgyként való kezelésével lehet a gyakorlatba integrálni.⁵⁷ Bár jellemzően más körülmények között és más társadalmi miliőben zajló prostitúcióról szóló diskurzusból hoztam példákat, a szexmunka ezekben az esetekben ugyanúgy eldologiasodottnak tekinthető. Ebben a kontextusban a prostituáltakat használó férfiak a prostituáltak szexuális generatív testi potenciálját saját bérükre cserélik és racionális számítás szerint alávetik saját vágyaiknak. Kevésbé tárgyiasító, de ugyanannyira dologiasító.

⁵⁵ LUKÁCS 1971. 343–344.

⁵⁶ MARX 1955. 338.

⁵⁷ LEVINAS 1988.

A prostituált szexuális élettevékenysége ugyanúgy elidegenedett, egy olyan viszonyt termel újra, mely fölött nincs hatalma és amely ellene van. Csakhogy ezekben az esetekben nemcsak pusztán testük és fizikai képességük vetődik alá az elidegenített viszonyrendszernek, hanem szubjektivitásuk, tehát a mentalizációra és a „színészkedésre” (*deep acting*) való képességük is. Ebben az esetben tehát, a használó azt is elvárhatja, hogy a prostituált ne csak a fizikai értelemben vett generatív szexuális potenciálját vesse alá az akaratának, hanem hogy még kedves is legyen közben. Az első német esettanulmány a prostitúció tárgyiasító oldalát, míg a magyar esettanulmány a szubjektivitásnak a cserébe való bevonását mutatja be. De az eldologiasításban nincs különbség.

Lukács összességében nemcsak egy nem tárgyiasító, hanem egy nem dologiasító társadalom képét látta a kommunizmusban. Egy olyan társadalomét, amelyben egy embernek sincs hatalma a másik ember generatív testi potenciálja felett, és azt az emberek szabadon összehangolják munkában és szexben egyaránt. Ebből a szempontból nem az a két nézet áll szemben egymással, hogy a prostituáltakat el kell ismerni mint szexmunkásokat, illetve hogy a prostitúciót fel kell számolni. A prostituáltak eldologiasított munkásként – a munkásosztály részeként – való elismerése éppen az olyan eldologiasított praxisok felszámolásának része, mint a prostitúció.

Hivatkozott irodalom

- ARATO, Andrew: Lukacs' Theory of Reification. *Telos* 11 (1972) 1. sz. 25–66.
- BARNA Emilia – Csányi Gergely – GAGYI Ágnes – GERŐCS Tamás: A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából. *Replika* 108–109 (2019). 241–262.
- BEBEL, Ferdinand August: *A nő és a szocializmus*. Budapest: Népszava. 1928.
- BRUFF, Ian: The Body in Capitalist Conditions of Existence: A Foundational Materialist Approach. In: *Body/State*. Szerk. CAMERON, Angus – DICKINSON, Jen – SMITH, Nicola. Farnham: Ashgate Publishing. 2013. 67–83.
- CSÁNYI Gergely: Eldologiasodás a Globális Társadalmi Gyárban. Lukács jelentősége a kapitalizmus globális szemléletében. *Elpis* 26 (2023) 57–71.
- DÉS Fanni: „470-et adott és csak egy kicsit fojtogatott” – szegénységben élő nők a félperiféria és a centrum között. *Fordulat*, 24 (2018) 187–214.
- DWORKIN, Andrea – MACKINNON, Catharine: *In Harm's Way: The Pornography Civil Rights Hearings*. Cambridge: Harvard University Press. 1997.
- DWORKIN, Andrea – MACKINNON, Catharine: *Pornography and Civil Rights: A New Day for Women's Equality*. Minneapolis: Organizing Against Pornography. 1988.
- EKMAN, Kajsa Ekis: *Being and being bought: Prostitution, Surrogacy and the Split Self*. North Geelong: Spinifex Press. 2013.
- ENGELS, Friedrich: *A család, a magántulajdon és az állam eredete: Lewis H. Morgan kutatása nyomán*. Budapest: Magyar Helikon. 1970.
- FANON, Franz: *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press. 1963.
- FARLEY, Melissa – KLEINE, Inge – NEUHAUS, Kerstin – MCDOWELL, Yoanna – SCHULZ, Silas – NITSCHMANN, Saskia: *Men who pay for sex in Germany and what they teach us about the failure of legal prostitution: a 6-country report on the sex trade from the perspective of the socially invisible 'freiers'*. URL: <https://prostitutionresearch.com/wp-content/uploads/2022/11/Sex-buyersEnglish-11-8-2022pdf.pdf>.
- FEDERICI, Silvia: *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*. Binghamton: PM Press. 2012.
- FORTUNATI, Leopoldina: *The Arcane of Reproduction: Housework, Prostitution, Labor, and Capital*. New York: Autonomedia. 1981.
- HARVEY, David: The Body as an Accumulation Strategy. *Environment and Planning D: Society and Space* 16 (1998) 4. sz. 401–421.
- HARVIE, David: All Labour Produces Value For Capital And We All Struggle Against Value. *The Commoner* 1 (2005) 10. sz. 132–171.
- HOCHSCHILD, Arlie Russell: *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press. 1983.
- HUSSERL, Edmund: *Karteziánus elmékedések*. Budapest: Atlantisz. 2000.
- KATONA Noémi: Political Representation and Spokespersons in the Prostitution vs. Sex Work Debate. *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 6 (2020) 1. sz. 139–163.
- KISS Viktor: *Ideológia, kritika, posztmarxizmus. A baloldal új korszaka felé*. Budapest: Napvilág. 2018.
- KOLLONTAI, Alexandra: Prostitution and Ways of Fighting It. *Marxist.org*, 1921. URL: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1921/prostitution.htm>.
- LENIN, Vlagyimir Iljics: Az ötödik nemzetközi prostitúcióellenes kongresszus. In: *Marx, Engels, Lenin a nőkérdésről és a családról*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó. 1967. 125–126.
- LÉVINAS, Emmanuel: Useless Suffering. In: *The Provocation of Levinas. Rethinking the Other*. Szerk. BERNASCONI, Robert – WOOD, David. New York: Routledge. 1988. 156–168.

- LUKÁCS György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető. 1971.
- MACKINNON, Catharine: Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory. *Signs* 7 (1982) 3. sz. 515-544.
- MACKINNON, Catharine: *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge: Harvard University Press. 1989.
- MÁRKUS György: Alienation and Reification in Marx and Lukacs. *Thesis Eleven* 5 (1982) 1. sz. 139-161.
- MARX, Karl: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó. 1972.
- MARX, Karl: *A tőke I*. Budapest: Szikra. 1955.
- MARX, Karl: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó. 1977.
- MÉREI Ferenc – V. Binét Ágnes: *Gyermeklélektan*. Budapest: Gondolat. 1978.
- MERLEAU-PONTY, Maurice: *Az észlelés fenomenológiája*. Budapest: L'Harmattan. 2012.
- PODOLETZ Léna: A prostitúció szabályozásának lehetséges megoldásai és főbb problémái. *Belügyi Szemle* 63 (2015) 3. sz. 97-122.
- REICH, Wilhelm: A szexuálpolitikai szövetség platformja. *Medvetánc* 2-3 (1983) 184-191.
- SACKS, Jared: Rethinking surplus-value: recentring struggle at the sphere of reproduction. *Interface: a journal for and about social movements* 11 (2019) 1. sz. 147-177.
- SPITZ, René: Hospitalism: Genesis of Psychiatric Conditions in Early Childhood. *Psychoanalytic Study of the Child* 1 (1945) 53-74.
- VERMES Katalin: *A test éthosza. A test és a másik tapasztalatának összefüggése Merleau-Ponty és Lévinas filozófiájában*. Budapest: L'Harmattan. 2006.
- VON WERLHOF, Claudia: The Proletarian Is Dead. Long Live the Housewife? In: *Households and the World-Economy*. Szerk. SMITH, Joan – WALLERSTEIN, Immanuel – EVERS, Hans-Dieter. Thousand Oaks: Sage. 1984. 131-150.
- WEBER, Max: *Gazdaság és társadalom. I. kötet*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1986.